

CENTRE
FOR COMPARATIVE
STUDIES
OF CIVILISATIONS
JAGIELLONIAN UNIVERSITY IN KRAKÓW

The Polish Journal of the Arts and Culture. New Series 20
(2/2024): 149–156 [ARTYKUŁ]

<https://doi.org/10.4467/24506249PJ.24.025.20969>

Medycyna tybetańska w zbiorach Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Wprowadzenie

Eleonora TENEROWICZ

ELEONORA TENEROWICZ <https://orcid.org/0009-0007-3293-6451>

Muzeum Etnograficzne w Krakowie

E-MAIL: eltcz956@gmail.com

Muzeum Etnograficzne im. S. Udzieli w Krakowie (dalej: MEK) posiada znaczący zbiór około 1000 obiektów należących do kręgu kultury tybetańskiej, pochodzących z Tybetu, Mongolii, Buriacji i Nepalu. Są to przede wszystkim artefakty sztuki sakralnej, posążki buddyjskie, obrazy zwijane *thang-ka*, drzeworyty, przedmioty kultu i liturgiczne instrumenty muzyczne, księgi i druki modlitewne, relikwiarze oraz inne eksponaty przywożone do Krakowa i innych miast polskich przez badaczy, podróżników i kolekcjonerów, także dyplomatów. Wśród tych zbiorów wyróżnia się tzw. apteczka tybetańska, w której skład wchodzi zwarta kolekcja prawie 300 leków, a właściwie surowców potrzebnych do ich sporządzenia: nasion, roślin i owoców oraz minerałów, w większości opatrzonych metryczkami w języku tybetańskim, oraz dwa rękopisy medyczne. Rękopisy i medykamenty pochodzą z drugiej połowy XIX wieku, z terenów północnej Mongolii i Buriacji, objętych kiedyś wpływami kultury Tybetu, skąd przejęta została niemal w całości teoria i praktyka medyczna, a także religia z językiem liturgii i nauki oraz innymi gałęziami nauki¹.

¹ Kublai Khan już w XIII wieku sprowadził do Mongolii lamów w celu nauczania buddyzmu; do Buriacji buddyzm dotarł z Mongolii w XVII wieku.

Krakowski zbiór, jako jeden z nielicznych na świecie kompletnych opisów medycyny tybetańskiej powstałych w tamtym okresie, to bardzo cenna kolekcja. Pozyskany został w terenie jako dar od kolekcjonera-zesłańca Witolda Światopełk-Mirskiego (1881–1965?)² przez Juliana Talko-Hryniewiczza (1850–1936), antropologa i późniejszego profesora UJ, w latach 1892–1908 lekarza we wschodniej Syberii, w tzw. Kraju Zabajkalskim, gdzie równocześnie przeprowadzał badania antropologiczne wśród Buriatów, Tunguzów i Mongołów. Część kolekcji związana z buddyzmem tybetańskim, zebraną przez Talko-Hryniewiczza i Światopełk-Mirskiego, przekazano w darze dla Akademii Umiejętności (dalej: AU) już na początku XX wieku. Fakt ten odnotowano w Roczniku AU za lata 1900–1901. Pozostałe obiekty trafiły tam do 1908 roku (*Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie 1901*, 79). Całość kolekcji łączącej się z buddyzmem tybetańskim trafiła do zbiorów MEK w 1921 roku na mocy uchwały Zarządu AU z dnia 17 grudnia 1920 roku jako „depozyt do Muzeum etnograficznego na Wawelu”³. Jej przekazanie instytucja ta zawdzięcza również profesorowi Talko-Hryniewiczowi, który był jednym z jej współtwórców, a ponadto blisko współpracował z założycielem i pierwszym dyrektorem obiektu – Sewerynem Udzielą. Należy podkreślić, że wszystkie artefakty z innych podmiotów wpływające do MEK w okresie od 1911 do 1939 roku były depozytami. Po 1945 roku, kiedy Muzeum wraz ze zbiorami zostało upaństwowione, trzeba było wszystkie te kolekcje w jak najkrótszym czasie wpisać do ksiąg inwentarzowych. W ten sposób, mimo umów depozytowych, obiekty te weszły na stałe do zbiorów instytucji.

W archiwalnej dokumentacji muzealnej, zawierającej wykazy przekazywanych z Akademii Umiejętności eksponatów, zapis dotyczący obiektów medycyny tybetańskiej brzmi następująco: „zbiór lekarstw używanych do leczenia chorób przez «**łam-lekarzy**» w kraju zabajkalskim, łącznie z dwoma książkami lekarskimi w języku mongolskim i tybeckim, darowany przez

² <https://wbh.wp.mil.pl/pl/pages/centralne-archiwum-wojskowe-2018-08-10-4/>; <http://mirski.sittel.ca/102.html>; <https://www.starachowicka.pl/pl/archiwum/swiatopelkmirscy,6559.html>. Według tych źródeł Witold Światopełk-Mirski to oficer wojska carskiego i polskiego, katorżnik. Urodził się na Moskalewsczyźnie, powiat Dzisna lub – co bardziej prawdopodobne – w powiecie lepelskim, będącym częścią województwa połockiego (dziś Białoruś). Uczęszczał do gimnazjum w Witebsku, a maturę uzyskał w korpusie kadetów w Połocku. Był ojcem księży Antoniego i Leona, którzy zginęli w czasie II wojny światowej (Leon – w powstaniu warszawskim). Obydwaj urodzili się w Petersburgu (jeden w 1907, drugi w 1909 roku), co oznacza, że w tym czasie ich rodzice musieli tam przebywać. W Starchowicach znajduje się cenotafor rodziny Światopełk-Mirskich; tam też od lat 30. mieszkał brat Witolda – Kazimierz Światopełk-Mirski.

³ W latach 1913–1939 siedzibą MEK były pomieszczenia na Wawelu pod nr 7 (dawna kaplica pw. św. Michała); po wojnie Muzeum nie mogło powrócić na Wawel, otrzymało na swą siedzibę budynek kazimierskiego ratusza.

Witolda Świątopelk-Mirskiego za pośrednictwem prof. J. Talko-Hryncewicza. Ten zbiór leków pochodzi od «**łamy-lekarza**» z dacanu Kiczenga Dutzen Badma-Cyrenowa⁴. Najprawdopodobniej jest to zniekształcona nazwa dacanu Kizhinga w Buriacji (Republika Buriacji), która po buriacku brzmi Khezhenga. Jego historia sięga 1773 roku, uważanego za datę założenia świątyni. Zbudowana w 1775 roku na zboczu góry nad rzeką Khudun była następnie rozbudowywana, a w 1852 roku została przeniesiona do podnóża góry po lewej stronie rzeki Khushenga (Zhamsueva 2018). W 1881 roku rozpoczęto budowę nowego dacanu, który ukończono i poświęcono w 1886 roku; jednak już w 1906 roku pożar zniszczył niemal doszczętnie budynek. Współczesną świątynię przebudowano w 1991 roku. Być może lamą, od którego Świątopelk-Mirski pozyskał kolekcję leków lub który kierował klasztorem, skąd pochodził zbiór, był Lubsan Samdan Tsydenow (ur. w 1841 lub 1850; zm. w 1920 lub 1922), legendarna postać buddyzmu w Buriacji, przywódca religijny i bohater narodowy, szerzący tradycję buddyzmu tantrycznego. Ten wielki asceta spędził dwie dekady w odosobnieniu w dolinie Kudun (Andreyev 2014, 268; Tsyrempilov 2016, 26–52; Penick 2018; „Lubsan Samdan Tsydenov...” b.d.).

Dokumentacja archiwalna dotycząca zbioru wymienia następnie ilość leków, które znajdują się w zestawie, wraz z opisem. Wynika z niego, że każde lekarstwo (w stanie suchym) zostało zawinięte w osobnym pakietku papierowym opatrzonym numerem porządkowym i „ma na sobie wypisaną nazwę leku w alfabecie tybeckim”, a kilka takich pakietków jest włożonych do woreczków skórzanych, „jakie zwykle są używane do tego celu w kraju zabajkalskim”.

Szczegółowy wykaz leków, obejmujący 219 pozycji, ponumerowanych kolejno od 1 do 219 z nazwami tybetańskimi zapisanymi łacińskim alfabetem w przybliżonym brzmieniu fonetycznym dotarł do MEK znacznie później, co sygnalizuje znajdująca się na spisie pieczęć Muzeum Archeologicznego z adresem Kraków, Senacka 3⁵. Na końcu spisu znajduje się uwaga, że wszystkie lekarstwa od nr 1 do nr 86 można dostać w „kraju zabajkalskim”,

⁴ Nr inw. arch. A/841; sygn. msc. 403/12 /MEK; Nr 43/21 AU; wg dokumentacji 18 stycznia 1921 roku przekazano do MEK trzy grupy obiektów, nazwanych A, B, C, obejmujących razem 762 artefakty i 19 fotografii z Syberii, Mongolii i terenów Polski; w grupie A znalazły się obiekty kultu buddyjskiego z Mongolii (106 szt. oraz 19 fotografii); do grupy B należał zbiór lekarstw i rękopisy medyczne.

⁵ Należy wyjaśnić, że wszystkie przekazywane do MEK obiekty z AU były gromadzone w Muzeum Archeologicznym, które od roku 1891 działało jako specjalistyczna placówka AU, z siedzibą przy ul. Sławkowskiej 17, a dopiero w 1955 roku muzeum to stało się samodzielną jednostką pod zarządem Ministerstwa Kultury i Sztuki. W 1954 roku otrzymało od miasta kompleks budynków przy ulicach Poselskiej i Senackiej, do których wprowadziło się w 1966 roku

a te od nr 87 do nr 213 „tylko w Chinach, zwykle w Urdze”, czyli dawnej stolicy Mongolii.

W katalogowej dokumentacji MEK dotyczącej kolekcji leków medycyny tybetańskiej wykazanych jest prawie 300 obiektów (dokładnie 294). Ich faktyczna liczba z wielu różnych obiektywnych przyczyn jest jednak nieco mniejsza. Leki znajdują się w większości w szklanych słoiczkach typu aptecznego, do których zostały przełożone zapewne już w Muzeum, a papierowe etykiety z ich oryginalnymi nazwami w języku tybetańskim znalazły się nie przy danym leku, lecz w oddzielnym zeszycie, gdzie każdej z nich przypisano odpowiedni numer, pod którym zapisano dany lek. Jak się później okazało, na tym etapie musiało dojść do wielu pomyłek, gdyż nie wszystkie nazwy odpowiadają zawartości słoiczka, niektóre surowce są zaś przemieszane. Niskiej jakości papier sprawił, że wiele etykietek nie przetrwało upływu czasu, część została mocno uszkodzona, a niektóre zachowały się tylko fragmentarycznie. Lekom przypisano numery inwentarzowe od 19173 do 19399/MEK oraz od 21923 do 21986/MEK.

W kolejnej pozycji dokumentacji przekazowej wymieniona jest łyżeczka metalowa do proszków, która, niestety, nie zachowała się w zbiorach. Następne dwa miejsca w wykazie obejmują rękopisy medyczne. Pierwszy z nich nazywa się „Ziduj” z opisem, z którego wynika, że jest to księga medyczna pisana po „tybecku, obejmująca 101 arkuszy czyli kart i zawiera opis 404 chorób i 404 lekarstw”. Drugi to „Żor” – „mały spis lekarstw i chorób spisany po mongolsku i tybecku, obejmuje kart 29”. Rękopisowi „Ziduj” (tyb. *gces btus*) (Helman-Ważny 2009, 88; 2014, 36) został nadany nr inwentarza MEK – 51760. Manuskrypt posiada tradycyjny format *pothi* (AHW 2009); napisany został na 102 kartach papieru o wymiarach 43,5 x 17 cm, zapisanych obustronnie, atramentem czarnym i czerwonym, a każda strona zawiera po około 13 wersów. Dzięki wytłoczonemu na stronie tytułowej charakterystycznemu znakowi wiadomo, że rękopis napisano na papierze maszynowym z rosyjskiej fabryki „Sumkina”. Napis w cyrylicy brzmi: „fabrika Sumkina”, N. 6½ (фабрика/и сумкина, N. 6½), gdzie oznaczenie 6 i ½ to numer papieru, wskazujący zapewne na jego jakość (Чебыкина 2000; AHW 2009). Fabrykę założył w 1829 roku we wsi Afamowo, niedaleko miasteczka Łalsk, w północno-wschodniej części obwodu Wołogdy (powiat Wielki Ustyug), kupiec Stiepan Semenowicz Sumkin (1770–1839), ale dopiero jego syn Aleksiej Stiepanowicz Sumkin (1802–1867), który przejął interes po śmierci ojca, rozpoczął wprowadzanie maszynowej produkcji papieru. Było to w 1854 roku,

po trwającym kilka lat remoncie. Można przypuszczać, że w ramach porządkowania dokumentacji wykaz ten MEK otrzymało w późnych latach 60. bądź 70. XX wieku.

jednak dopiero w 1857 roku prawdopodobnie ta produkcja ruszyła (Чебыкина 2000; Helman-Ważny 2014, 36–7; Srba Ondřej 2019, 38). Po śmierci Aleksieja w 1867 roku fabryka przeszła w ręce jego spadkobierców, przyjmując nazwę „Fabryka Spadkobierców Sumkina”. Działała aż do 1917 roku. Należy podkreślić, że spośród istniejących w Rosji w 1862 roku 165 papierni tylko 54 produkowało papier maszynowo, a wśród nich znajdowała się Łalska Fabryka Sumkina. Należała do najważniejszych tego typu podmiotów ze względu na rozmiar i jakość produkcji. Papier z wytwórni był sprzedawany w sklepach firmowych i na targach w prowincji Wołogdy, w Archangielsku, w Niżnym Nowogrodzie, skąd transportowano go wzdłuż Wołgi na Syberię i na Kaukaz. Ponadto fabryka miała stałych odbiorców. Jej wytłoczony znak rozpoznawczy z nazwą firmy i numerem papieru w kształcie wydłużonej tarczy pozwolił na szacunkowe określenie czasu powstania rękopisu na drugą połowę XIX wieku, ponieważ został on napisany na papierze wyprodukowanym w fabryce Sumkina w okresie między 1857 a 1867 rokiem. Potwierdza to fakt, że stempel nie zawiera słowa „spadkobierców” (наследниковъ), które pojawiło się dopiero po 1867 roku.

Drugi rękopis „Żor” (tyb. *sbyor ba*) (Gerke 2020, 178–220⁶) posiada numer inwentarza 51761/MEK. Jest mniejszy i niekompletny, zaczyna się bowiem od 9 strony. Zawiera 29 kart o wymiarach 22 x 9,5 cm, złożonych w pół i zszytych na grzbiecie zieloną jedwabną nicią oraz z dodatkowej luźnej karty o wymiarach 13,5 x 5,7 cm. Manuskrypt napisano na kartach obustronnie, w językach mongolskim i tybetańskim, przy czym tekst tybetański rozmieszczono w wierszach poziomych, w liczbie od 1 do 3, na ogół w górnej części; pod nim znajduje się tekst mongolski w układzie pionowym. Na niektórych kartach tekst tybetański zapisany jest pośrodku, przez co przedziela pionowe pismo mongolskie. Podobnie jak przy poprzednim manuskrypcie, tak i tu wykorzystano papier z rosyjskiej fabryki, gdyż posiada tłoczony znak fabryczny z napisem w cyrylicy, ale pochodzący z innej papierni. Ze względu na stan techniczny rękopisu znaku, który posiada nieco inny kształt, nie

⁶ Autorka opisuje nazwy i różnice pomiędzy terminami: receptura, formuła, recepta i nazwaniami tradycyjnych tekstów medycznych odnoszących się do tych pojęć; objaśnia nazwę „jorwa” (*sbyor ba*) jako „przygotować, łączyć, połączyć”; „jorwa” używany do określenia wszystkich rodzajów receptur, niezależnie od tego, czy stanowią one część osobistej kolekcji, czy też znaczący kanon tekstowy. To standardowy termin techniczny używany do określenia wszystkich rodzajów receptur, niezależnie od tego, czy stanowią one część osobistej kolekcji, czy też znaczący kanon tekstowy; „jorwa” pojawiają się w zbiorach tybetańskich kompendiów medycznych, w sekcjach o leczeniu niektórych chorób, a także w specjalistycznych recepturach i podręcznikach. Teksty „jorwa” służą przekazywaniu wiedzy o sposobach stosowania leków, a także ustalaniu i przypisaniu recepturze określonego autorytetu i pochodzenia.

udało się rozszyfrować. Czytelny jest tylko numer papieru „N. 8” i część napisu: „Гобардъ...”. Należy jednak przypuszczać, że pochodzi z drugiej połowy XIX wieku, tak jak poprzedni dokument.

Kolekcja medycyny tybetańskiej została po raz pierwszy opracowana dla Muzeum w drugiej połowie lat 70. XX wieku przez znanego krakowskiego tłumacza, eseistę i tybetologa Ireneusza Kanię. Opracowanie w formie maszynopisu (66 stron), zatytułowane *Medycyna tybetańska w zbiorach Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, składa się z kilku rozdziałów ze wstępem (zawiera ogólny opis dotyczący celu pracy i medycyny tybetańskiej) oraz krótkim podsumowaniem. Zasadniczy trzon pracy stanowią dwa rozdziały – II i III – opisujące leki. Jeden z manuskryptów stanowi integralną część z lekami. Część II, pt. *Kolekcja leków medycyny tybetańskiej*, zawiera ogólny opis „apteczki tybetańskiej” oraz wszystkich „leków”, powstały na podstawie etykietek, z oryginalnymi nazwami w języku tybetańskim. Sformułowano go według schematu: numer inwentarza; transkrypcja nazwy oryginalnej z języka tybetańskiego; tłumaczenie tej nazwy; opis fizyczny. Czasami podana jest nazwa sanskrycka „leku”, również w transliteracji. W wielu przypadkach wskazywane są nazwy łacińskie. Przy niektórych pozycjach znajdziemy zastosowanie.

W części III, pt. *Podręczne kompendium lekarskie w języku tybetańskim*, zawarty jest opis rękopisu medycznego „Ziduj” (numer inwentarza 51760/MEK), w którym są opisane leki wchodzące w skład „apteczki”. Opis ten zawiera tłumaczenie tytułu, który w przekładzie brzmi: *Esencja bogactwa serca [czyli] w jednej księdze zebrane z dzieł medycznych opisy symptomów chorób i sposobów ich leczenia*, a w oryginale: *Sman gżung khungs ma rnams las nad kyi rtags bcos sogs thor bur 'byung ba phyogs gcig tu bsgrigs pa gces btus sñing nor as bya ba bżugs so*. Poznamy też nazwisko autora: lama blo Bang chos 'phel, które podano wraz z informacją, że jest to znany uczony i lekarz, działający w Mongolii na przełomie XIX i XX wieku. Następnie pojawia się ogólna charakterystyka podręcznika medycznego, opis treści jego 121 rozdziałów, który polega na podaniu tytułu rozdziału i bardzo krótkim wyjaśnieniu, co on zawiera. Jak podaje autor opracowania, rozdziały są różnej objętości, ale ich budowa wewnętrzna okazuje się podobna: najpierw wymieniane są przyczyny choroby, później zaś natrafimy na opis symptomów, sposobów leczenia, wykaz leków i ich stosowanie.

Opracowanie kolekcji medycyny tybetańskiej ze zbiorów MEK przez Ireneusza Kanię jest, jak sam autor napisał, wstępnym etapem przed szczegółową analizą poszczególnych obiektów wchodzących w skład zestawu. Dotyczy to w szczególności „leków”, które zostały opisane na podstawie nazw na etykietkach. W wielu przypadkach brakuje oryginalnych metek z nazwami

w języku tybetańskim; w niektórych sytuacjach można zauważyć, że etykiety zostały przemieszane i nazwa nie odpowiada zawartości lub też zawartość słoiczek jest wymieszana. Niekiedy nazwy zachowały się we fragmentach, z których nie dało się wydedukować, o jaki lek chodzi. Wreszcie niektóre z medykamentów nie zostały w ogóle zidentyfikowane, a inne niedostatecznie rozpoznane. Zdarza się również, że nazwa zawiera kilka gatunków roślin. Ponadto należałoby przetłumaczyć w całości obydwie manuskrypty. Dwujęzyczny, tybetańsko-mongolski rękopis „Żor” nie posiada w ogóle tłumaczenia zawartości.

Opracowanie Kani jest bardzo cenną podstawą do dalszych badań naukowych. Muzeum Etnograficzne w Krakowie podjęło kilka prób współpracy z przedstawicielami różnych dziedzin nauki w celu całościowego opracowania kolekcji, jednak do tej pory udało się to zrealizować tylko w niewielkiej części. Pod koniec 2004 roku podpisano specjalną umowę z Agnieszką Helman-Ważny – wtedy specjalistką Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa w Pracowni Badań i Konserwacji Sztuki Orientu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu – w zakresie konserwacji wybranych obiektów z „apteczki tybetańskiej”. Badaczka ta w ramach pracy doktorskiej dokonała w przeciągu dwóch lat konserwacji obydwu manuskryptów, a także 205 zachowanych oryginalnych metryczek do leków. Zabiegi konserwatorskie, jakich dokonała, dokładnie opisała w publikacji *Sztuka tybetańskich ksiąg klasztornych*. Manuskrypty „Ziduj” i „Żor” zostały profesjonalnie oczyszczone i „zreperowane”, a dodatkowo zyskały oprawę z tkaniny i dopasowane usztywnione opakowanie. Konserwacja oryginalnych metryczek do leków z napisami w języku tybetańskim wymagała tytanicznej pracy. Postrzępione, pofałdowane, zażółcone i przebarwione, z rdzawymi plamami i licznymi ubytkami znajdowały się w zeszytach formatu A-4, umieszczone w „okienkach” z przezroczystej folii. Metryczki zostały „uwolnione”, poddane konserwacji i przeniesione na kartonik oraz oprawione we wgłębne *passe-partou*.

Kolekcja medycyny tybetańskiej ze zbiorów MEK nigdy nie była prezentowana w całości. Po zabiegach konserwatorskich manuskryptów pokazywano jedynie rękopis „Ziduj” z kilkoma wybranymi lekami na wystawie w 2011 roku poświęconej 100-leciu Muzeum. Ponadto publikowano skrócony opis, np. w „Wirtualnych Muzeach Małopolski”, czy wzmiankowano o tych artefaktach w innych publikacjach. Przy opisach zawsze korzystano z opracowania Kani, podając jedynie pewne cytaty czy omówienia. Do tej pory jednak jego opracowanie nie zostało wydane. Opublikowanie fragmentu tego opracowania będzie hołdem złożonym temu wybitnemu człowiekowi.

Bibliografia

- Andreyev, Alexandre. 2014. *The Myth of the Masters Rvived: the Occult lives of Nikolai and Elena Roerich*. Brill: BRILL ACADEMIC PUB.
- Archiwalia MEK: nr inw. arch. A/841; sygn. msc. 403/12 /MEK; nr 43/21 AU.
- Bazy personalne w Centralnym Archiwum Wojskowym: rekord: Światopełk Mirski Witold Julian. Dostęp 15 kwietnia 2020. <https://wbh.wp.mil.pl/pl/pages/centralne-archiwum-wojskowe-2018-08-10-4/>.
- Brzeziński, Andrzej. 2015. „Z Kart Historii Miasta”, odc. 56. *Gazeta Starachowicka*. Dostęp 14 kwietnia 2017. <https://www.starachowicka.pl/pl/archiwum/swiatopelkmirscy,6559.html>.
- Drzewo genealogiczne Leona XII, Powstanie Warszawskie. Dostęp 20 kwietnia 2020. <http://mirski.sittel.ca/102.html>.
- Gerke, Barbara. 2020. „The Signature of Recipes: Authorship, Intertextuality, and the Epistemic Genre of Tibetan Formulas”. *Revue d'Etudes Tibétaines* 45. Dostęp 13 kwietnia 2020. https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/ret/pdf/ret_45_07.pdf.
- Helman-Ważny, Agnieszka. 2009. *Sztuka tybetańskich ksiąg klasztornych*. Warszawa: Trio, Polskie Stowarzyszenie Sztuki Orientu.
- Helman-Ważny, Agnieszka. 2014. *The Archeology of Tibetan Books*. Brill: BRILL ACADEMIC PUB.
- Kania, Ireneusz. *Medycyna tybetańska w zbiorach Muzeum Etnograficznego w Krakowie*. (druga połowa lat 70.; maszynopis w posiadaniu MEK).
- „Lubsan Samdan Tsydenov: The dharma King of Buryatia”. B.d. Dostęp 15 kwietnia 2020. http://www.chinabuddhismencyclopedia.com/en/index.php/Lubsan_Sandan_Tsydenov
- Penick, Douglas. 2018. „Lubsan Samdan Tsydenov A Vanished Buddhist King”. Dostęp 20 kwietnia 2020. https://tricycle.org/magazine/lubsan-samdan-tsydenov/?1712489751_kfa_cup_C6FA3ED5_6D17_47D1_B6E2_F4B02CC905E0_.
- Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1901. Rok 1900/1901.
- Srba, Ondřej. 2019. *Mongolian Script Paleography* (Paleografie mongolského písma [se zaměřením na rukopisy psané perem v klasickém období mongolského literárního jazyka 17.–20. století]) (s. 38). Rozprawa doktorska. Brno: Uniwerytet Masaryka. Dostęp 12 kwietnia 2020. https://is.muni.cz/th/itzpb/Srba_Paleografie_mongolskeho_pisma_text_prace.pdf.
- Tsyrempilov, Nikolay. 2016. „The Constitutional Theocracy of Lubsan-Samdan Tsydenov: An Attempt to Establish a Buddhist State in Transbaikalia (1918–22)”. *RELIGION and CHURCH* 3 (2).
- Zhamsueva, Darima Sanzhijewna. 2018. „Khudunsky (Kizhigin) Datsan: Archival Certificates of the History of the Establishment of the Church”. В История и источниковедение, УДК 294.3 (571.54). Dostęp 6 kwietnia 2020. <http://publisher.bscnet.ru/wp-content/uploads/2018/12.Кудунский-Кижингинский-дацан.....pdf>.
- Чебыкина, Г.Н. 2000. ЛАЛЬСКАЯ ПИСЧЕБУМАЖНАЯ ФАБРИКА СУМКИНЫХ (страницы истории). Dostęp 12 kwietnia 2020. <https://www.booksite.ru/fulltext/vel/iky/ust/yug/two/6.htm>.

